

Száz Pál

Választások és kényszerek – Zsidó önkép és közösségtudat Közép-Európában¹

A konferenciakötet² már a címében is bővelkedik a nehezen meghatározható (tehát könnyen kétségbevonható) fogalmakban – mint pl. Közép-Európa, vagy a címben ugyan nem szereplő „magyar/szlovák/cseh/lengyel-zsidó irodalom” vagy „identitás” –, melyek a rendszerváltás utáni szabad kulturális és irodalmi diskurzusban mintha a meghatározásokkal szemben egyre ellenállóbbakká válnának. Annak ellenére, hogy a határok feloldásával a humán tudományok érdeklődését éppen ezek a kulturális „köztes” területek foglalkoztatják. Az ismertett tanulmánykötet a 2011. november 22–23-án *Zsidó irodalmak Közép-Európában* címen, Budapesten megrendezett konferencia anyagait tartalmazza. A konferencia olyan kérdésekre kereste a választ, mint: van-e – s ha van, milyen – közép-európai nemzeti nyelvein írt zsidó irodalom, mely szerzők és művek tartoznak ide, s hogyan lehetne őket jellemezni. Bárdolatlanabbul: mi zsidó van irodalminkban?

A konferencia és a 2015-ben megjelent tanulmánykötet a MTA BtK Irodalomtudományi Intézete és a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézete (SAV – Ústav svetovej literatúry) bilaterális, *Magyar és szlovák irodalom a közép-európai kulturális térben* című együttműködésének eredményeképpen jött létre.³ Az említett két kultúrán kívül a kötetben a cseh és a lengyel irodalmat vizsgáló írásokat is találhatunk. A vizsgálat körét tehát a V4-ek geokulturális határa adja – tehát nem zsidó nyelveken (pl. héber, jiddis, ladino), de ez országok nemzeti nyelvein írt zsidó irodalom képezi tárgyát.

Amint arra az olvasó előre számíthat, a kötet nem kínál egyértelmű megoldást a felvetett kérdésekre, noha már a kötet munkacímét is kérdésként fogalmazza meg: *Vannak-e közép-európai zsidó irodalmak?* Habár meghatározni, hogy mi a zsidó (esetünkben az irodalomban) – eltekintve a kérdést bonyolító történelmi és szociokulturális körülményektől – azokra az időkre emlékeztethet, amikor a definícióként megszülető válasz az apokalipszis viharos gyorsasággal valóra váló profécijának minősült.

A tanulmányok heterogenitásának és összefüggéseinek köszönhetően az olvasó a tárgyalt téma igazán érdekes részterületeit térképezheti fel. Berkes Tamás írja az *Előszó*ban: „...Nem kínálunk megoldást arra, hogy létezik-e valamiféle közép-európai „zsidó” irodalom[...]. A nyelvezetben és fogalomhasználatban is széttartó tanulmányok abban a labirintusban forgolódnak, amelynek terét az elmúlt másfél évszázad identifikációs képzetei alkották meg. Inkább keresik a »zsidó« szó társadalmi referenciáit, mint a témaválasztásukhoz tartozó esztétikai tapasztalat archeológiáját.”⁴

Az *Előszó*hoz hasonlóan Veres András is röviden értékeli az elmúlt néhány évtized zsidó-magyar irodalmat illető irodalomtörténeti diskurzusát tanulmányában [*A modern magyar irodalom megteremtésének dilemmái (a zsidó és nem zsidó szereplők oldaláról)*]. A diskurzusba való tudatos bekapcsolódás mellett még inkább kitűnik Kőbányai János utóbbi néhány évben a tárgy körben megjelent két monográfiájára – *A magyar zsidó irodalom története* (Múlt és Jövő, 2012) és a *Szétszalazás és újrászövés* (Osiris, 2014) – való hivatkozás hiánya. Noha e két monográfia a konferencia után, ám a kötet publikálása előtt jelent meg – Görözdi Judit hivatkozását leszámítva (mivel az részproblémát érint) – kívül esett a figyelem körén.

A kötet tanulmányai két részbe illeszkednek („I. Közelítések” és „II. Portrék”), s ez az áttekinthető kötetkompozíció a sorrend szerinti olvasat mellett több olvasati módszert is lehetővé tesz – részben mert a két rész egymás tükrében is olvasható, részben pedig mert gyakran találunk közös pontokat (szerzőket, műveket, témákat). Az első rész a közép-európai nemzetek zsidó irodalmait térképezi fel a korabeli diskurzusok, politikai és szociológiai jelenségek, vagy az önreprezentáció és az identitáskérdések szempontjából. Veres András említett tanulmánya a modern magyar irodalom fejlődésének történetét mondja újra zsidó szemszögből – szerzői identitásnarratívákból, a kultúrpolitika-történetből, a sajtótörténetből vagy a nem zsidó

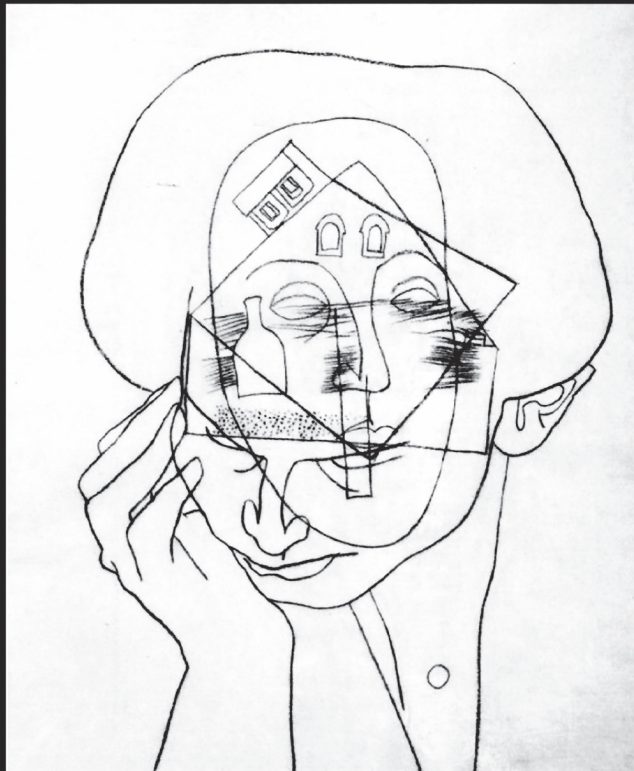
résztevők tárgyába vágó reakcióiból merítve – mellyel lényegében az irodalomtörténetet alternatív olvasásmódját nyújtja. Széchenyi Ágnes *Az asszimiláció kérdései a dualizmus (1867–1918) korában a magyar irodalom tükrében* c. dolgozatában a címben jelölt irodalomszociológiai jelenséget a korabeli közbeszéd (Tiszaeszlár), a nemzeti és nemzetiségi politika (s a zsidók és a németek „szerepe” ebben), identitásnarratívák (vagyis a reprezentáns szerzők önmeghatározásai) és a vicclapok karikatúrái szempontjából közelíti meg.

Adam Bžoch tanulmánya már a címében is kérdést vet fel: *Mi értelme van szlovák zsidó irodalomról beszélni?* Bžoch Viliam Marčok 1998-ban, a *Slovenské Pohl'ady*ban közölt többrészes dolgozatából indul ki, amely – mint kiderül – nem kezelhető e diskurzus megbízható kiindulópontjaként. Emellett említhetjük még Pavol Mešt'an munkáját,⁵ melyet Bžoch nem említ, és amely metodológiai hiányosságai mellett is megbízhatóbb Marčokénál. A tanulmány külön hangsúlyt fektet a holokausztra reflektáló szlovák művekre, melyben úttörő szerepet vállal.

Berkes Tamás dolgozatában a cseh-zsidó kultúrtörténeti diskurzus 89 után megjelent szakirodalmának lényegbe vágó keresztmetszetét nyújtja. Milan Žitný Franz Kafka műveinek szlovák és cseh recepcióját vizsgálja, melyet késések láncolataként jellemezhetünk, pontosabban olyan folyamatként, amely a politikai kurzus által felügyelve a befékeltség, megmozdulás és a gyors lefolyás ismétlődő sorozatának tűnik. A Kafka-recepció e szeglete akár a csehszlovák kultúrpolitika történetének allegóriája lehetne. A lengyel irodalom holokauszt-elbeszéléseit, s annak következményeit tárgyalja Dorota Krawczyńska többek közt a valóság és fikció problematikájának, valamint a témakörök és jellegzetes motívumok tipológiájának szempontjából.

A tanulmánykötet második részében az elemzés gyűjtőpontja konkrét életművekre összpontosul, azokra a zsidó („származású”) szerzőkre, akiknél

VÁLASZTÁSOK ÉS KÉNYSZEREK

Zsidó önkép és közösségtudat Közép-Európában

reciti

zsidó motívumok és társadalmi témák jelennek meg. Ezek az elemzések általában a szerzői önmeghatározás, az identitásnarratívák, az önreflexiók mentén alakulnak, s főként az autobiografikus szövegekre, vagy a fiktív szövegek önéletrajzi motívumaira támaszkodnak. Az olvasó több, félig-meddig elfeledett szerzővel ismerkedhet meg, vagy olyanokkal, akik recepciója eddig nem lépte túl annak az irodalomnak (a nyelvnek) a kereteit, melyben alkottak. Az identitás feltárása rögtön a fejezet elején, Görözdi Judit elemzésében előkerül a maga komplexitásában és megkettőzöttségében. A dolgozat az életrajzi szövegek tükrében két szerző, Szenes Erzsébet és Szabó Béla identitásának alakulását, fejlődését vizsgálja. A két szerzőt nemcsak zsidóságuk

és sokáig meghatározó életterük (a szlovákiai Nagymihály városa) köti össze, de kettős- és kisebbségi, zsidó-magyar identitásuk is. A dolgozat azért is értékes, mert a (cseh)szlovákiai zsidó-magyar szerzők köre máig nincs reveláns módon feldolgozva. Az identitásnarratívákat Görözdi kölcsönös kapcsolatba állítva (erre az is alapot szolgáltat, hogy a két szerző ismerte is egymást) egyazon korszak és társadalmi kontextusban vizsgálja hasonlóságait és különbségeit mentén. (Megjegyzésként hozhatjuk még a nemi identitást is – Szenes Erzsébet életművének gender olvasatát Jablonczay Tímea végezte el.) Két konkrét „eseten” vehetjük így szemügyre a kor és az identitás kérdéseire adott két különböző választ. Az elkülönöződést már a harmincas évek szövegeiben tetten érhetjük: míg Szenes Erzsébet zsidósághoz való kapcsolata egyre fontosabb szerepet játszik, addig Szabó Béla esetében a kommunista politikai identitás válik dominánssá.

E két szerzőtől eltérő életút jellemzi Gejza Vámoš is. A magyar-zsidó származású orvos írói munkássága talán az egyik legegységesebb életműnek számít a két háború közötti szlovák irodalomban. Vámoš műveit a rendszerváltás után kezdték újra kiadni (nemrégiben jelent meg egy prózakötete e tanulmány szerzőjének válogatásában),⁶ mégis máig a méltatlanul elfeledett szerzők sorába tartozik. Dagmar Kročanová írásainak merész, kielezett témáit boncolgatja. Portréja az író ellentétekben bővelkedő, sokszor egyenesen rebellis viszonyát vizsgálja fel nemcsak zsidósága, valamint a korabeli társadalom, de a nyugati kultúra iránt is.

E három említett szerző (de a később tárgyalásra kerülő Aleksander Wat szintén) válasza a nemcsak a zsidó, de az alkotói/szerzői identitás által felvetett kérdésre is vonatkozik – s a kor ezen égető kérdései mögött mindig általánosabb társadalmi mozgások és gondolati irányvonalak sejlenek fel. Ebből a szempontból érdekes Tordai Zádor *Hogyan lehet valaki zsidó Európában, Walter Benjamin* c. nagyesszéjében (*Múlt és Jövő*, 2011) vázolt felvetések felől is érdemes megvizsgálni őket. Tordai azon túl, hogy a címben foglalt szerző gondolkodásának alakulástörténetét meséli el, példáján a zsidóság szociokulturális kontextusát is felvázolja, melyet a modernitás kihívásai gyökeresen átértelmeztek – az asszimilációs nyomás, a hitélet és hitehagyás, a cionizmus és a marxizmus erővonalai által. Ezeket a tendenciákat vizsgálja Tordai a messianizmus szempontjából. És éppen a messianizmus, tehát a világ megjobbításának (megjobbíthatóságának?) dilemmája válik kulcskérdéssé az alkotó ember számára. Kročanová például a következőket jegyzi meg Vámošról: „Az orvos és az író saját gyakorla-

tában a megváltást hozza el, ha már egyszer a világ-egyetem sajnálatos módon létrejött (illetve megteremtették). Az orvostudomány és az irodalom közvetítésével Vámoš szerint *korrigálni lehet* az evolúció defektusait [...] illetve a teremtés hibáit [...]”⁷

Gabriela Magová szintén olyan szerzővel foglalkozik, akinek recepciója Vámošhoz hasonlóan problémákkal terhelt. Leopold Laholának „...a szlovák kultúrából többször is kitörölték alakját és az életművét egyaránt.”⁸ Magová részletekbe menően tekinti át az 1949–1956 között íródott *Végő dolog (Posledná vec)* c. elbeszéléskötete utóéletét. A parabolisztikus írásokat tartalmazó elbeszélésgyűjtemény a korabeli szlovák irodalom talán legsajátosabb esztétikai teljesítményének tekinthető. „Az irodalomtörténet olykor úgy látja Laholát, mint aki kívül áll a szlovák próza körén, s inkább a cseh, a lengyel, vagy éppen az olasz irodalom törekvéseihez áll közel.”⁹ Nyugtalanító kérdésként megmarad, hogy az irodalomtörténeti trendeken túl, vajon Lahola írásművészete mennyire hatott a szlovák szépirodalomra?

Szintén az identitásnarratívák felől közelít Turi Tímea Szép Ernő 1945-ös, *Ember-szag* c. regényéhez, amelyben a szerző a zsidóság sorsát megpecsételő világháborús élményeit (munkaszolgálat) dolgozza fel. Turi a szó töréspontjára összpontosít elemzésében a szerző életében, regényét pedig a *Sorstalansággal* veti össze. A szerző identitását, önmagát illető keserűen ironikus reflexiói – közsímt például, hogy 1945 után bemutatkozásakor a „Szép Ernő voltam” formulát használta – kontextusukban olvasva nyerne sokat mondó (hallgató) mélységet.

Különösen izgalmas Balogh Magdolna kétéltű dolgozata, melyben Lengyelországon kívül alig, vagy egyáltalán nem ismert szerző, Aleksander Wat életútját mutatja be. A szerző munkásságának olvasata az önéletrajz és önreflexiókon keresztül az állandó üldözöttséggel fenyegető diktatúrák árnyékában folyik.

A tanulmányok zöméről elmondható, hogy szinte mindegyik a zsidó irodalom definiálhatóságának problémájával küzd, melyre a kötet szándékosan nem szeretne zárt és teljes körű megoldást kínálni.¹⁰ Ilyesmit talán nem is várhatunk el egy konferenciakötettől, melynek üde heterogenitása a megfelelően rugalmas fogalom – az (zsidó) identitás – által kerül közös nevezőre – mely ugyanakkor túl gyakran marad általános. Alapkérdésként persze az merül fel, hogy szükséges-e egyáltalán pontos tipológiát vagy kategóriákat felállítani. Adam Bžoch esszéjében bátortalanul más utat ajánl a dilemma feloldására: „Nem az identitást tulajdonító címkézés, hanem a művek identitása irányába. A kérdés

[...] nemcsak az ember identitására vonatkozhat, hanem az irodalom identitására is.”¹¹

Adja magát a kérdés, hogy a szerző halálát bejelentő posztmodern után nem lenne-e jobb inkább a művekkel (vagy azok identitásával) foglalkozni a maguk textuális zártságában és nyitottságában – s például e szövegek (zsidó) kultúrához való viszonyát vizsgálni (akár a szöveg- és/vagy kultúraközi-ség összefüggéseiben) a motívumtörténet vagy a komparatisztika, akár az antropológiai/szociális beágyazottságuk nézőpontjából. E szövegek alapos elemzése egy harmadik fejezetet képezve a maga töredékességében (minden irodalomtörténet töredékes) is teljes ívet adhatott volna a kötetnek.

JEGYZETEK

¹ Jelen írás a Szlovák Tudományos Akadémia *World Literature Studies* nevű irodalomtudományi lapjában szlovák nyelven megjelenő recenzió magyar változata.

² *Választások és kényszerek. Zsidó önkép és közösségtudat Közép-Európában. (Irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok)* Szerk.: Balogh Magdolna. Reciti, Budapest, 2015. A kötet anyaga elektronikusan is szabadon hozzáférhető:

<http://reciti.hu/2015/3407>

³ Vö.: V. Šmihula: *Konferencia o židovských literatúrach* http://www.sav.sk/?lang=sk&charset=&doc=services-news&source_no=20&news_no=4169

⁴ *Választások és kényszerek...*, i. m., 9.

⁵ *A Zsidó motívumok a szlovák irodalomban* c. munka a Szlovák Nemzeti Múzeum – Zsidó Kultúra Múzeuma brosúrájaként jelent meg 2003-ban. [Pavol Mešt'an: *Židovské motívy v slovenskej literatúre*. SNM – Múzeum židovskej kultúry.]

⁶ Gejza Vámoš: *Polčlovek a iné prózy. [A félember és más prózák.]* Kalligram, Pozsony, 2016.

⁷ *Választások és kényszerek...*, i. m., 139. Kiemelés tőlem – Sz. P.

⁸ I. m., 147.

⁹ 154.

¹⁰ 9.

¹¹ 55.

